

ZE STARYCH I NOWYCH DZIEJÓW OSTROWI MAZOWIECKIEJ. NAZWA, HERB I GENEZA MIASTA

Ostrów Mazowiecka, stanowiąca ważny węzeł turystyczno-komunikacyjny, położona jest na wschodnim, nadbużańskim krańcu kurpiowskiej Puszczy Białej.

Od strony południowej miasto otoczone jest zieloną ścianą pięknego lasu. Przez miasto przebiega VII centralna trasa turystyczna Warszawa — Giżycko oraz trasa regionalna województwa warszawskiego: Łochów — Sadowne — Brok — Ostrów Mazowiecka. Odcinek trasy E 12, nazywany często *Szlakiem Słowiańskim*, łączy miasto z Warszawą przez Puszcę Białą zaś w przeciwnym kierunku z Białymstokiem, a dalej z Puszczą Knyszyńską. W Ostrowi Maz. znajduje się skrzyżowanie szos wiodących w kierunku Pojezierza Pomorskiego (przez Różan), kurpiowskiej Puszczy Zielonej (przez Ostrolękę), Pojezierza Mazurskiego (przez Łomżę), Puszczy Białowieskiej (przez Malkinię — Nur — Brańsk) oraz lasów łochowskich (przez Brok). Trasy szosowe uzupełnia linia kolejowa Ostrolęka — Ostrów — Malkinia — Warszawa.

Nazwa dzisiejszego miasta Ostrowi Mazowieckiej, a niegdyś wsi, występowała w różnych odmianach. W 1420 r. źródła notują *Osstrowo*, 1432 r. — *Ostrowya*, 1467 r. — *Ostrowa*, 1578 r. — *Ostrowia*. W korespondencji urzędowej z okresu zaborów występuje nazwa *Ostrów*, z tym że po utworzeniu guberni łomżyńskiej często pi-

sano *Ostrów Łomżyński* albo *Ostrów w ziemi łomżyńskiej*.

W okresie międzywojennym używano nazw: *Ostrów Mazowiecki* i *Ostrowia Mazowiecka*. Fakt ten spowodował wiele zamętu i niejasności, które zresztą przetrwały do dnia dzisiejszego. Na temat pisowni i prawidłowej nazwy miasta wypowiedzie-

Herb Ostrowi Mazowieckiej. Fot. M. Dembek

li się najwybitniejsi językoznawcy: prof. K. Nitsch na łamach *Języka Polskiego*, a prof. A. Kryński w *Poradniku Językowym*.

W wyniku argumentacji znakomitych uczonych oraz starań władz lokalnych ówczesne Ministerstwo Spraw Wewnętrznych obwieszczeniem z 7 XII 1926 r. wprowadziło nazwę: Ostrów Mazowiecka.

Pierwszy, podstawowy człon nazwy miasta jest rodzaju żeńskiego (ta Ostrów). Poglądy na genezę tego członu nazwy nie są jednoznaczne. Onomastycy, a wśród nich prof. W. Taszycki, nazwę Ostrów wywodzą od rzeczownika pospolitego, dziś już nie używanego, *ostrowia* oznaczającego kępę na rzece lub jeziorze. Etymologia ta wskazuje, że nazwa miasta powinna brzmieć **Ostrowia Mazowiecka**. Taką właśnie nazwę postulował prof. K. Nitsch, wskazując, że w pewnym stopniu przemawia za tym geomorfologia terenu, na którym znajduje się Ostrów. Występują tu bowiem wzniesienia pooddzielane obniżeniami, którymi do rzeki Grzybówki spływały niegdyś drobne strugi. Kęp tych, porośniętych bujną roślinnością, otoczonych wodami rzek, jezior i oczyszczalni było kilka, stwarzały one bezpieczne miejsce dla pierwszych mieszkańców ostrowskiej osady, zakładających swe siedziby na tzw. *surowym korzeniu*. Zasiadanie kęp postępowało zapewne sukcesywnie.

Inna hipoteza dotycząca nazwy miasta jest związana z jego herbem, który nawiązuje do tradycji bartniczych.

Według ustaleń Jana Zakrzewskiego, badacza ostrowskich dziejów, osada bartników — której początki sięgają bardzo odległych czasów — położona była w górnym biegu strumienia Ostrówki, lewego dopływu Grzybówki (zamienionego w ostatnich latach na miejski kolektor ściekowy), między gruntami kościelnymi a dawną Drózką Ugniowską (dzisiejszą ul. Małkińską). Budy ostrowskich bartników ciągnęły się wzdłuż lewego brzegu strumienia w niewielkiej odległości od terenów puszczy książęcej. Po osadzie bartników pozostało cmentarzysko, tzw. *żale*, zlokalizowane na wzniesieniu w okolicy dzi-

sielszej stacji kolejowej Ostrów Mazowiecka (na przedmieściu Komorowo), a szosą zambrowską, pokryte olbrzymimi głazami, które przetrwały jeszcze do końca XIX w. i zostały zużyte do budowy fundamentów obecnego kościoła parafialnego. Na cmentarzysku tym jednak nie prowadzono prac wykopaliskowych. Obecnie nazwę *Żale* nosi przedmieście położone na terenie dawnego cmentarzyska oraz jedna z ulic peryferyjnych w północnej części Ostrowi.

Bartnicy — jak wiadomo — używali różnych narzędzi. Jednym z nich była *ostrowa*, czyli ścięty wierzchołek drzewa iglastego, najczęściej sosny lub świerka, z odnogami obciętych gałęzi. Narzędzie to było używane w celu dostania się na tzw. *podkur* umieszczony pod barcią, na którym stawał bartnik podczas wybierania miodu z barci.

Ostrowa występowała w różnych odmianach jako *signum*, czyli znamię bartne w dawnej Puszczy Wyszowskiej. Za pomocą ostrowy bartnicy signowali, czyli znakowali swoje barcie. Ostrową nazywano także część puszczy bartniczej obejmującej 60 barci tj. *bór*.

Podstawowym elementem herbu Ostrowi Mazowieckiej jest wizerunek ostrowy, z pięcioma parami obciętych gałęzi. Z prawej strony ostrowy widnieje ośmiornia gwiazdka, z lewej sierp księżycy w nowiu. Całość jest koloru złotego na tle zielonym. Geneza dwóch ostatnich elementów herbu nie jest ostatecznie wyjaśniona. Nie wiadomo również od jakiego czasu Ostrów Mazowiecka używa tego herbu. Najstarsza znana nam pieczęć z takim wizerunkiem herbu pochodzi z 1609 r. Dość uzasadnione jest więc przypuszczenie, że wywodzi się właśnie od bartniczej ostrowy dzisiejsza nazwa miasta.

Po śmierci króla Kazimierza Wielkiego całe Mazowsze przeszło pod panowanie książąt mazowieckich. W latach 1370—74 Ostrowią, pozostającą na terenach ziemi nurskiej, władał Siemowit III (podobnie jak całym Mazowszem).

W 1374 r. nastąpiły podziały dzielnicowe Mazowsza. Ziemię nurską otrzymał Ja-

nusz I. Był to okres intensywnego zasiedlania Ostrowi zarówno dobrowolnego, jak i przymusowego. Dzięki temu osada zaczęła przekształcać się w prężny gospodarczo ośrodek wiejski. Sprzyjało temu położenie w pobliżu odwiecznego handlowego szlaku nadbużańskiego wiodącego m. in. przez Wyszków, pobliski Brok i Nur, jak również celowa polityka osadniczo-gospodarcza prowadzona przez Janusza I na terenie ziemi nurskiej.

Na początku XV w. wieś książęca Ostrowia była znacznym skupiskiem ludności mazowieckiej, przerastającym okoliczne wsie. Około 1410 r. założono tu parafię. W 1421 r. biskup płocki Jakub Kurdwanowski nadał kościołowi parafialnemu w Ostrowi prawo pobierania dziesięcin z 40 włók (na ogólną liczbę 100).

Książę Janusz I poświęcał Ostrowi wiele uwagi: troszczył się o zasiedlanie tych terenów, dokonywał licznych nadań drobniemu rycerstwu.

W 1425 r. w Ostrowi utworzono wójtostwo. Pierwszym wójtem gminy został Marcin Mieszek, pochodzący zapewne ze wsi Mieszki koło Serocka, bliski krewny Falanty. Ślad istnienia wójtostwa w Ostrowi przetrwał do naszych czasów w nazwie jednej z dzielnic miasta *Wójtówki*.

Znacznym wpływ na rozwój Ostrowi wywarło powołanie sądu starościńskiego, o którym pierwsza wzmianka pochodzi już z 1428 r. Wieś ta stawała się prawie jednocześnie ośrodkiem gospodarczym i sądowym najbliższej okolicy, przechodząc stopniowo ewolucję od wsi do miasta.

Proces ten dopełniła polityka księcia Bolesława IV, który po śmierci Janusza I objął w 1429 r. ziemię nurską we władanie. Bolesław IV był dobrym administratorem. Intensywna była jego działalność ustawodawcza i osadnicza. Prowadząc politykę popierania rozwoju miast mazowieckich, zwrócił uwagę na Ostrowię, stającą prężny ośrodek wiejski, o wielu cechach miejskich. W dniu 20 III 1434 r. nadał Ostrowi prawa miejskie, zaś mieszkańców zwolnił na 12 lat od podatków

i danin na rzecz księcia. W 1447 r. Bolesław IV zwolnił rycerstwo ziemi nurskiej od wielu ciężarów książęcych i zrównał je pod względem prawnym z rycerstwem innych ziem mazowieckich. Z jego też przykazania pisarz Maciej z Różana dokonał ok. 1450 r. polskiego tłumaczenia dawnych statutów mazowieckich.

Bolesław IV zmarł w Opinogórze 10 IX 1454 r. Pochowany został w kolegiacie warszawskiej. W 1838 r. gen. Wincenty Krasieński wzniósł pomnik upamiętniający pobyt księcia Bolesława IV w Opinogórze. Pomnik ten zachował się do naszych czasów.

Kształtowanie się ostrowskiego ośrodka miejskiego jest niezwykle ciekawym przykładem powstawania miasta. Prof. Kazimierz Tymieniecki poświęcił temu zagadnieniu obszerne studium, w którym obalił lansowaną powszechnie teorię o zakładaniu miast polskich przez element niemiecki.

Nadanie praw miejskich przyspieszyło awans Ostrowi do rzędu stolicy powiatu ostrowskiego utworzonego w 2 połowie XIV w.

W dokumentach z 1461 r. znajdujemy wzmiankę o istnieniu w mieście szkoły parafialnej. Do jej powstania przyczynił się zapewne książę Bolesław V, władca ziemi nurskiej w latach 1455—88.

Na rozwój Ostrowi, a szczególnie umocnienie jej jako lokalnego punktu handlowego w strefie nadbużańskiej, duży wpływ miało zatwierdzenie przez Konrada Rudego III w 1496 r. zwyczaju wolnej żeglugi na Wiśle, Narwi i Bugu.

Po śmierci Konrada Rudego III ziemię nurską objął w 1503 r. syn jego, Stanisław. Jednakże w jego imieniu rządy sprawowała Anna, matka Stanisława. W 1514 r., w 80 lat po otrzymaniu praw miejskich, księżna Anna nadała Ostrowi przywilej odbywania targu tygodniowego we wtorki i czterech jarmarków w roku. Dla zapewnienia wysokiej frekwencji niektóre dni jarmarków wyznaczono na dni świąteczne. Wydanie przywileju było przejawem konsekwentnie prowadzonej przez

Ostrow Mazowiecka, ul. Partyzantów. Fot. E. Szykielewski

ksiąząt mazowieckich polityki targowej zmierzającej do rozwoju i umocnienia rynku lokalnego na Mazowszu Wschodnim. Dla losów Ostrowi przywilej ten miał znaczenie, bowiem wywarł wpływ na aktywizację wymiany towarowej między niezbyt bogatym jeszcze ośrodkiem miejskim, a rolniczym zapleczem między Narwią a Bugiem, a tym samym na rozwój gospodarczy miasta i zamożność jego mieszkańców.

Artykułami handlowymi na ostrowskim rynku były głównie wyroby miejscowych rzemieślników: młynarzy, szewców, tkaczy, krawców, zdunów, oraz płody rolne, a także drewno, miód pitny, grzyby, jagody i inne dary puszczy ostrowskiej.

MIASTO KRÓLEWSKIE — JEGO ROZWÓJ I UPADEK

W 1526 r. Mazowsze przyłączono do Korony. Dobra książęce zostały przejęte przez króla i oddane pod administrację starostów. Królewskie miasto Ostrowia weszła w

skład dóbr starostwa nurskiego. W XVI i XVII w. Ostrowia była często wydzierżawiana. W 1564 r. stanowiła dożywotnią dzierżawę starosty nurskiego, Lenarta Kobilskiego, w 1616 r. — dzierżawę kasztelanki plockiej, Anny Kryskiej, w 1660 r. — dzierżawę starosty różańskiego i makowskiego, Janusza Wesła.

W XVI w. Ostrowia była prężnym ośrodkiem produkcyjnym i handlowym liczącym ok. 250 rzemieślników, reprezentujących bez mała 20 zawodów, nastawionym nie tylko na obsłużenie okolicznej szlachty i kmieci, ale także na zaspokojenie szerszego rynku. Dobrze rozwijały się tu zwłaszcza rzemiosła spożywcze, np. wyrobem piwa i gorzałki zajmowało się ponad 100 osób, piekarzy było 3, rzeźników 10. W rzemiosłach odzieżowych zatrudnionych było 7 krawców i 3 kuśnierzy, w metalowych — 12 kowali, 4 mieczników, w drzewnych — 11 kołodziejów, 3 cieśli, 2 bednarzy. Pracowało też 12 szewców i 9 garncarzy. W 1564 r. miasto liczyło 447 domów.

Z rozwojem rzemiosła i handlu postępo-

wało ożywienie życia społecznego. Na mocy przywileju królewskiego wydanego w Lublinie 26 VII 1566 r. w Ostrowi powołano *Bractwo Literackie*. Według założeń statutowych miało to być stowarzyszenie o charakterze religijnym, w praktyce jednak prowadziło niezwykle ożywioną działalność uwzględniającą różnorodne potrzeby miasta. Bractwo finansowało m. in. szkołę parafialną, założyło tzw. *przytulęk* (nazywany później szpitalem) i kasę pożyczkową.

Pomyślny rozwój miasta sprawił, że stało się ono ważnym punktem ziemi nurskiej. W 1587 r. Generalna Konfederacja Warszawska wyznaczyła Ostrowie na miejsce zbiórki rycerstwa z trzech powiatów — nurskiego, kamienieckiego i ostrowskiego *...dla okazowania gotowości po wszej Koronie dla gwałtownych i nagłych wypadków*.

W końcu XVI w. nastąpiło pogorszenie gospodarczego stanu Ostrowi. Stanowiło to konsekwencję egoistycznej polityki prowadzonej przez szlachtę na szkodę miast. Oznaki tego stanu znajdujemy już w lustracji z 1564 r. Ostrowscy mieszczańscy skarżyli się, że utracili możliwość rozwijania handlu, bowiem okoliczna szlachta korzystając ze zwolnień od opłat targowych, wykupywała artykuły przywożone na targi do Ostrowi (np. żyto na spław do Gdańska, drzewo i in.). Zgubne dla miasta było wprowadzanie przez szlachtę towarów z zagranicy bez uiszczenia opłat celnych. Podobnie zgubna była samowola starostów. Pokrzywdzeni mieszczańscy ostrowscy szukali sprawiedliwości u monarchów. Już w 1578 r. królowa Anna Jagiellonka rozstrzygała spór między mieszczańskimi a starostą ostrowskim Zygmuntem Górskim, nakazując temu ostatniemu przestrzeganie przywilejów przysługujących miastom królewskim.

W XVII w. w mieście wystąpiło zjawisko regresu gospodarczego. Był to rezultat samowoli ostrowskich starostów i wyzysku ostrowskich mieszczan. Postępował zanik rzemiosła. Pańszczyzna i ubożenie uciskanych kmieci stawało się przyczyną upadku gospodarki rolnej Ostrowi.

W kompletnej ruinie pogrążyły miasto wojny szwedzkie w latach 1655—60. Niemal całe miasto zostało spalone i wyludnione. Znaczna część ludności zginęła, reszta zaś uległa rozproszczeniu. Więcej niż połowa łańów miejskich nie była uprawiona.

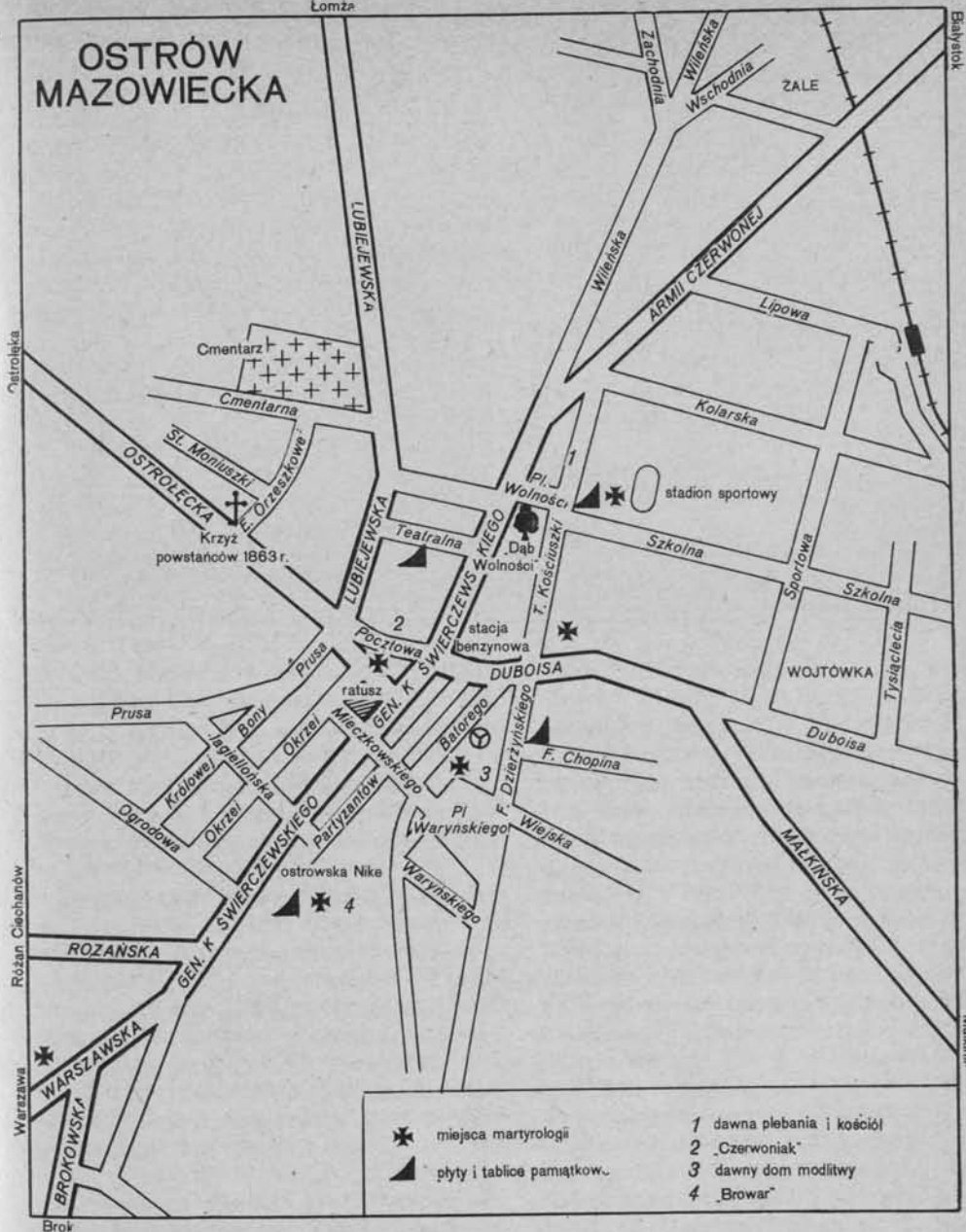
Królowie w pełni rozumieli ciężką sytuację Ostrowi. Znalazło to wyraz w potwierdzeniu nadanych poprzednio praw i przywilejów: w 1670 r. przez Michała Korybuta, w 1677 r. — Jana III, w 1706 r. — Augusta II, w 1766 r. — Stanisława Augusta.

Mimo zniszczeń wojennych ranga Ostrowi jako ośrodka administracyjno-sądowego nie uległa obniżeniu. W 1775 r. przeniesiono tu sądy ziemskie nurskie dla powiatów: kamienieckiego, ostrowskiego i nurskiego. Staroście Karskiemu zalecono wystawić w mieście Dom Sądowy dla zabezpieczenia wygod osobom przyjeżdżającym na sądy.

Jednakże proces odbudowy miasta po wojnach szwedzkich trwał dziesiątki lat. Jak dawniej ciążyły na nim spory mieszczańskie ze starostami, tym razem z Michałem Karskim i Antonim Karskim. W wyniku rozsądzania powstałych zatargów ostrowski samorząd miejski otrzymał w 1789 r. swego rodzaju regulamin tzw. *Ordynację dla miasteczka Jego Królewskiej Mości Ostrowi*, wydany na mocy dekretu Sądu Zadwornego Asesorskiego. Przestrzeganie postanowień *Ordynacji* miało uzdrowić stosunki między miastem a starostami i w rezultacie wpłynąć na podniesienie gospodarczego stanu. Były to jednak już ostatnie lata istnienia Rzeczypospolitej. W końcu XVIII w. liczba domów w Ostrowi była czterokrotnie mniejsza niż w XVI w. (1564 r. — 447, 1777 r. — 103, 1797 r. — 93).

Trudności, w jakich znalazła się Ostrowia, były odzwierciedleniem ogólnej sytuacji miast. Poprawę miał przynieść Sejm Czteroletni obradujący w Warszawie w latach 1788—92. W 1789 r. powołano na Mazowszu 15 komisji porządkowych cywilno-wojskowych zajmujących się sprawami gospodarczymi, bezpieczeństwa i oświaty. W

OSTRÓW MAZOWIECKA

Ostrowi urzędowała komisja obejmująca swym zasięgiem trzy powiaty ziemi nurskiej.

Mieszczanie ostrowscy z zadowoleniem powitali ustawę uchwaloną 21 IV 1791 r. przyznającą im nietykalność osobistą, wolność nabywania dóbr ziemskich, dostęp do stanowisk w administracji i w wojsku.

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE

Po II rozbiorze Polski w 1793 r. kraj został podzielony na 10 województw. Ostrowię wchodzącą w skład ziemi nurskiej włączono do województwa mazowieckiego.

Wiosną 1793 r. w ujarzmionym kraju powstała tajna organizacja przygotowująca walkę z zaborcami. Centrum spisku była Warszawa.

Przygotowaniami została objęta także Ostrowiec oraz okolice między Narwią a Bugiem. W 1794 r. stacjonował na tym terenie ze swym wojskiem brygadier Antoni Madaliński, który rzucił hasło do powstania i 12 III 1794 r. rozpoczął z Ostrołęki swój słynny marsz. Pracę konspiracyjną w rejonie Ostrowi rozwijał również Jan Zieliński, podkomorzy nurski.

Ziemia nurska dwukrotnie uchwałała przystąpienie do powstania kościuszkowskiego: 26 IV 1794 r. w Ostrowi i 3 V tegoż roku w Ostrołęce. Na początku maja 1794 r. powstała Deputacja Komisyjna Porządkowa Ziemi Nurskiej z siedzibą w Ostrowi. 8 V Deputacja wysunęła na stanowisko komendanta ziemi nurskiej Karola Kownackiego, a na komendantów powiatów: Macieja Boguckiego — nurskiego, Norberta Zielińskiego — ostrowskiego i Józefa Czarnowskiego (lub Czarneckiego) — kamienieckiego. 13 V K. Kownacki przyjechał do Ostrowi i objął stanowisko komendanta, ale na bardzo krótko. 30 V komendant Księstwa Mazowieckiego, Mokronowski, powołał na to stanowisko Aleksandra Zielińskiego, mianowanego przez Tadeusza Kościuszkę generałem majorem ziemi nurskiej.

Tymczasem kordon pruski umocnił się wzdłuż Narwi i Wisły. Pospolite ruszenie ziemi nurskiej organizowało obronę linii Narwi między Serockiem a Grodziskiem. Nie wiemy jednakże, w jakiej sile wystąpili tam mieszkańcy Ostrowi i jak spisywali się oni w walce z Prusakami.

Po upadku powstania kościuszkowskiego i III rozbiorze Polski znaczne połacie Mazowsza dostały się Prusom. Ostrowia z dawną ziemią nurską weszła do obozu ostrołęckiego w departamencie plockim, a z nim do Prus Nowowschodnich. W myśl dekretu z 28 VII 1796 r. uległy konfiskacie sąsiadujące z Ostrowią dobra biskupów plockich w Puszczy Białej. W mieście wprowadzono urząd burmistrza mianowanego przez kamerę plocką. Burmistrz ostrowski podlegał landratowi powiatu ostrołęckiego, gen. Wyszowatemu. Urzędnikiem o szerokich uprawnieniach był radca podatkowy. Prusacy przejęli w swoje ręce sądownictwo i utworzyli w Ostrowi siedzibę jednego z dwóch sądów powiatowych w powiecie ostrołęckim. W mieście stacjonował oddział 9 regimentu Bośniaków.

W okresie ponad 10 lat rządów pruskich w ostrowskim handlu i rzemiośle zapanował zastój. Podupadły jak nigdy cechy. Z większych budowli wzniesiono jedynie w 1796 r. drewniany kościół zbudowany na miejscu spalonej przed dwoma laty świątyni pochodzącej z 1563 r.

W kampanii 1809 r. w rejonie Ostrowi rozwijał działania ks. Józef Poniatowski. Znad Bugu skierowano uderzenie armii polskiej przeciwko Austriakom okupującym Mazowsze. W walkach brali udział także mieszkańcy Ostrowi. W dniu 23 IV 1809 r. burmistrz miasta Ostrowi, Domaśzewski donosił podprefektowi powiatu ostrołęckiego Leopoldowi Szremerowi, że „102 obywateli uzbrojonych, pomiędzy którymi 24 w strzelbę zaopatrzonych znajdowało się, w dniu wczorajszym wyszło. Stupów smolnych, smołą okręconych ustawiono w miejscach najdogodniejszych cztery...

W czasie wojny francusko-rosyjskiej w czerwcu 1812 r. ciągnęły przez Ostrowiec woj-

Barokowy ratusz miejski z Ostrowi Mazowieckiej. Fot. E. Modzelewski

ska Hieronima Bonaparte, brata Napoleona. W grudniu tego roku, po klęsce, wracali rozbite oddziały. Przemarsze wojsk przyniosły miastu duże szkody w wyniku przeprowadzonych rekwizycji zboża, koni i paszy.

Na początku stycznia 1813 r. miasto zajęły wojska rosyjskie. 6 I odbyło się w Ostrowi tajne spotkanie Schwarzenberga, feldmarszałka armii austriackiej z Anstem, generałem armii carskiej. Było ono poświęcone omówieniu wspólnej kontrakcji rosyjsko-austriackiej przeciwko wojskom ks. Józefa Poniatowskiego występującym w obronie terytorium Księstwa Warszawskiego.

W LATACH KRÓLESTWA POLSKIEGO

Po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 r. Ostrow znalazła się w granicach obwodu ostrołęckiego (woj. płockie). Dzięki protekcyjnej polityce władz

nastąpił nieco pomyślniejszy okres rozwoju miasta. Przystąpiono do regulacji i przebudowy Ostrowi. W 1825 r. geometra Joachim Łuszczewski dokonał pomiaru i sporządził plan miasta. Zbudowano wiele gmachów użyteczności publicznej i nowych warsztatów rzemieślniczych. Ożywił się również handel. W 1830 r. było w mieście ok. 40 rzemieślników reprezentujących 24 zawody, w tym 30 szewców, 15 krawców, 11 piekarzy, 10 kuśnierzy, 9 rzeźników, 8 garbarzy, 7 młynarzy. Na rozwój ostrowskiego rzemiosła duży wpływ wywarło wybudowanie traktu warszawsko-białostockiego i rozwijający się na nim ruch handlowy oraz pocztowo-pasażerski.

Wojna polsko-rosyjska 1831 r. nie przyniosła Ostrowi szkód materialnych. W okresie powstania listopadowego miasto znalazło się w zasięgu działań tzw. *wyprawy na gwardie rosyjskie* zgrupowane w rejonie Ostrołęka — Łomża. Na zachód od Ostrowi przechodziła środkowa kolumna wyprawy

dowodzona przez gen. Skrzyneckiego. Po-
bliskim nadbużańskim szlakiem, przez Wy-
szków, Brok i Nur, prowadził swoje od-
działy gen. Łubieński. 22 V 1831 r. między
Nurem a Strękowem miało miejsce ciężkie
starcie z wojskami rosyjskimi. Poprzedziło
ono znaną bitwę pod Ostrołęką.

Po zdławieniu powstania listopadowego
na ludność Ostrowi spadły ciężkie re-
presje. Nie wstrzymały one jednak rea-
lizacji planów porządkowania mia-
sta. W 1835 r. rozebrano drewniany ra-
tusze.

W 1837 r. magistrat zainstalował na uli-
cach miasta 6 latarni *rewerberowych* opa-
lanych olejem. W latach 1836—44 wybru-
kowano rynek.

W 1837 r. województwa przemianowano
na gubernię. Ostrowi pozostała w guber-
ni płockiej i przeżywała znaczny ro-
zwoj do 1862 r.

W przededniu powstania styczniowego
Ostrow była lokalnym ośrodkiem
ruchu narodowowyzwoleńcze-
go. Ożywioną działalność rozwijał w mie-
ście ksiądz Florian Jastrzębski wikariusz
parafii ostrowskiej, późniejszy kapelan w
oddziałach Ignacego Mystkowskiego. Dzia-
łalność ta już w 1861 r. ściągnęła na mia-
sto niezwykle ostre zarządzenia naczelnika
Ostrołęckiej Komendy Żandarmerii, kpt.
Denisewicza i ppłk. Wiesielitskiego, do-
wódcy stacjonującej w mieście 4 baterii
2 Polowej Artyleryjskiej Brygady.

Wybuch powstania styczniowego spotkał
się z gorącym poparciem mieszkańców
Ostrowi. 1 II 1863 r. powstała ostrow-
ska organizacja powstańcza
kierowana przez Antoniego Skarpetowskie-
go, która w niedługim czasie rozrosła się
do 100 osób. Punktem kontaktowania się
powstańców była cukiernia Jezierskiego.
W ostrowskiej wikarówce ks. F. Jastrzęb-
ski zorganizował tajny punkt sanitarny dla
powstańców.

Ostrowianie brali szczególnie aktywny
udział w bitwach pod Stokiem — 5 V, Kie-
tłanką — 13 V i Nagoszewem — 3 VI 1863 r.
Mieszkańcy Ostrowi zasilali oddziały Igna-
cego Mystkowskiego, Karola Fryczego, swe-

go rodaka Jana Podbielskiego. Słynęli jako
nadzwyczaj odważni żandarmi narodowi,
kosynierzy i łącznicy.

Naczelnik ostrowskiego oddziału, płk.
Surkow opracował dla burmistrza miasta
Ostrowi specjalną instrukcję w sprawie
zwalczania dążeń niepodległościowych.
Represje polityczne w Ostrowi
nasiliły się po bitwie pod Nagoszewem.
Wielu powstańców więzionych było w Puł-
tusk, Modlinie, Cytadeli Warszawskiej.
Wielu zaś zesłano na długie lata syberyj-
skiej katorgi. Ostrow była widownią po-
nurych egzekucji. M. in. w 1864 zginęli na
szubienicy: Feliks Ambrożynski, dymisjo-
nowany żołnierz armii carskiej, Feliks Wą-
dolkowski, stolarz z Ostrowi, Józef Mróz,
szynkarz z pobliskiej wsi Jelonki.

W 1866 r. wprowadzono nowy podział
administracyjny. Na Wschodnim Mazowszu
utworzono gubernię łomżyńską. Pomyślny
rozwoj Ostrowi sprawił, że miasto to sta-
ło się siedzibą władz utworzonego z dniem
1 I 1867 r. powiatu ostrowskiego.

Znaczny wpływ na rozwój przemysłu
i handlu w mieście wywarło otwarcie w
1862 r. linii kolejowej warszawsko-
petersburskiej przechodzącej przez publi-
ską Małkinę. W latach 1866—68 wybudow-
wano szosy do Różana, Łomży i Broku.

Na aktywizację gospodarczą Ostrowi du-
ży wpływ wywarło także wybudowanie w
Komorowie w latach 1891—93, koszar,
w których stacjonowały dwa pułki wojska
rosyjskiego, a następnie wybudowanie w
1893 r. linii kolejowej Łapy — Ostrołęka —
Małkinia, przebiegającej przez Ostrow.
Przyspieszyło to awans miasta do roli waż-
nego węzła komunikacyjnego na
Międzyrzeczu Łomżyńskim.

Z powstałych zakładów przemysłowych
prosperowały: 2 młyny parowe, 14 wiatra-
ków, 3 cegielnie, fabryka zatrasków, bro-
war, tytoniarnia, destylarnia, wytwórnia
wody kolońskiej. A. Bogucki prowadził ho-
dowlę jedwabników. Wybudowano hale
targowo-mięsne (jatk) i 3 studnie artezyj-
skie. W okresie tym wzniesiono murowany
kościół parafialny, szkołę powszechną, bu-
dynek straży pożarnej, gmachy kasy skar-

bowej, szpitala i urzędu powiatowego. Podobnie jak w innych miastach mazowieckich, wzniesiono w Ostrowi cerkiew prawosławna. Ozdobą miasta stał się park położony nad stawem.

W parze z rozbudową miasta postępowała walka w obronie języka polskiego. Jednym z jej organizatorów był Jan Harusewicz, przybyły z Łomży do Ostrowi w 1888 r., organizator kół tajnej oświaty, znany polityk narodowodemokratyczny.

Walka ta przybrała na sile w okresie rewolucji 1905—07. Na strajki i demonstracje robotnicze Ostrow odpowiadziała falą manifestacji patriotycznych. Osiągnięcia rewolucji wywarły znaczny wpływ na ożywienie życia społeczno-politycznego. Korzystając z prawa do zrzeszania się zaczęto organizować stowarzyszenia o charakterze kulturalno-oświatowym. W Ostrowi założono: Koło Polskiej Macierzy Szkolnej, Koło Miłośników Sceny Polskiej, Resursę, Towarzystwo Dobroczynności, Straż Ogniową, Spółkę Rolną Nadbużańską. Nastąpił przełom w rozwoju ostrowskiego szkolnictwa. W 1913 r. wybudowano szkołę miejską, a w 1914 r. powstało Gimnazjum Koedukacyjne. Zaczął się kształtować radykalny ruch chłopski skupiony wokół pisma *Zaranie*. W 1916 r. powstał Zarząd Powiatowy Polskiego Stronnictwa Ludowego.

OKRES MIĘDZYWOJENNY

11 XI 1918 r. mieszkańcy Ostrowi wzięli udział w akcji rozbrajania Niemców, którzy zajęli miasto w dniu 10 VIII 1915 r. 12 XI przejęto od urzędników niemieckich administrację. Burmistrzem miasta wybrano na długie lata miejscowego farmaceuty, Ludwika Mieczkowskiego, społecznika i patriotę ziemi ostrowskiej.

Na mocy ustawy z dnia 2 VIII 1919 r. Ostrow wraz z całym powiatem włączono do nowo utworzonego województwa białostockiego. Władze powiatowe

wydawały własny organ *Dziennik Urzędowy Starostwa Ostrowskiego* drukowany w miejscowej drukarni Romana Janowskiego.

W 1925 r. przyłączono do Ostrowi podmiejskie wsie Sagaje, Kacpury, Kusko-wiznę, Grabownicę Nową, Grabownicę Starą, Dudy, Grzybowski. Powiększyło to liczbę mieszkańców i powierzchnię miasta. W 1928 r. powołano Społeczny Komitet Rozbudowy Miasta. W tym samym roku Ostrow przystąpiła do Koła Miast Województwa Białostockiego.

W latach 1926—29 wybudowano gmach Banku Ludowego, ratusz miejski, budynek Gimnazjum Koedukacyjnego, elektrownię miejską.

Jednakże rozbudowie towarzyszyło zaciąganie przez miasto długów w Banku Gospodarstwa Krajowego, Polskim Banku Komunalnym, Zakładzie Ubezpieczeń Pracowników Umysłowych, Komunalnym Funduszu Pożyczkowo-Zapomogowym oraz u przedsiębiorców prywatnych.

W 1930 r. długi Ostrowi wynosiły 864 tys. zł, a w 1934 r. wzrosły już do ponad 1 mln. Natomiast budżet miejski w 1933 r. zamykał się kwotą 324 tys. zł, a w 1934 r. spadł do 309 tys. Podobne trudności przeżywały także inne miasta.

W 1933 r. na miejsce wybieranego do-tychczas burmistrza, wojewódzkie władze białostockie wprowadziły w Ostrowi stanowisko komisarza rządowego. Decyzja ta spotkała się z nieprzychylną reakcją radnych miejskich.

W 1934 r. mieszkańcy Ostrowi zorganizowali kilka podniosłych imprez z okazji pięćsetlecia nadania praw miejskich. Począta wprowadziła stempel z napisem: *Ostrow Mazowiecka 500 lat miastem. 1434—1934*. Jan Zakrzewski, burmistrz w latach 1930—33, przygotował monografię Ostrowi, która jednak nie została wydana drukiem z braku funduszy.

W 1935 r. wprowadzono w Ostrowi urząd burmistrza tymczasowego. W następnym roku Rada Miejska podjęła uchwałę o ustanowieniu etatu burmistrza zawodowego. Decyzje te nie wpłynęły je-

dnak na poprawę katastrofalnego stanu gospodarki miejskiej spowodowanego powszechnie panującym kryzysem ekonomicznym w Polsce. Mimo aktywnej działalności Społecznego Komitetu Rozbudowy Miasta zaniechano realizacji wielu przedsięwzięć budowlanych. Dopiero w 1938 r. oddano do użytku gmach Szkoły Powszechnej Nr 2 przy ul. Marcina Mieszka (obecnie 1 Maja).

W 1939 r. nastąpiła zmiana przynależności administracyjnej Ostrowi. Z dniem 1 IV miasto wyłączono z województwa białostockiego i włączono do województwa warszawskiego.

W okresie międzywojennym aktywną działalność społeczno-polityczną rozwijał w Ostrowi Zarząd Powiatowy Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). Punktem kontaktowania się ludowców oraz ośrodkiem rozpowszechniania wydawnictw ludowych, a głównie *Wyzwolenia*, była księgarnia Janowskiego. W Ostrowi założono komórkę Komunistycznej Partii Polski (KPP). Aktywnym działaczem był tu m.in. Hersz Kosewer. Rozwijał się także ruch socjalistyczny, na który znaczny wpływ wywierał Stanisław Dubois, wybrany w 1928 r. w ostrowskim okręgu wyborczym posłem do Sejmu z ramienia PPS. Znaczne wpływy miało koło Narodowej Demokracji (ND). Działalność rozwijał Zarząd Oddziału Powiatowego Polskiego Związku Zachodniego (PZZ).

W mieście działało kilka organizacji społecznych i stowarzyszeń kulturalno-oświatowych: Związek Oficerów Rezerwy, Polska Organizacja Wojskowa *Strzelec*, Zjednoczenie Kulturalne, Kulturalno-Oświatowe Stowarzyszenie Żydowskie *Oświata*, Towarzystwo Gimnastyczne *Sokół*. Ożywioną działalność prowadziła biblioteka żydowska, założona w 1900 r. miejscowa Gmina Żydowska wydawała gazetę *Życie Ostrowskie*.

Na życie społeczno-polityczne i kulturalne Ostrowi w okresie międzywojennym wywierała wpływ Szkoła Podchorążych Piechoty znajdująca się na przedmieściu miasta — w Komorowie. Przeniesiona w

1926 r. z Warszawy *Podchorążówka* była ogniskiem działalności kulturalnej.* Na terenie szkoły znajdowało się wiele cennych dzieł sztuki. W latach 1930—33 ustawiono tu dwie aleje pomników naturalnej wielkości, wykonanych przez artystę-rzeźbiarza Piotra Andrzeja Durka. W alei północnej znajdowały się pomniki wodzów Polski przedrozbiorowej: Bolesława Chrobrego, Władysława Łokietka, Władysława Jagielly, Jana Sobieskiego, Stefana Batory, Karola Chodkiewicza, Stefana Czarnieckiego.

W alei południowej wystawiono pomniki bohaterów walk narodowowyzwoleńczych: Piotra Wysockiego, Waleriana Łukasińskiego, Ignacego Prądzyńskiego, Wojciecha Chrzanowskiego, Józefa Bema, Józefa Sowińskiego, Józefa Chłopickiego, Józefa Dwernickiego. Na jednym ze skwerów ustawiono alegoryczną rzeźbę Lechity walczącego ze smokiem.

W czasie najważniejszych uroczystości podchorążowie występowali w tradycyjnych mundurach z 1830 r. Każdego roku w rocznicę wybuchu powstania listopadowego wyjeżdżali do Warszawy na zmianę warty przed Belwederem. Podchorążowie i kadra SPP zapisali piękną kartę w kampanii wrześniowej 1939 r. przelewając krew na wielu polach bitew.

W LATACH HITLEROWSKIEGO TERRORU

1 IX 1939 r. Niemcy hitlerowskie dokonały agresji na Polskę. 4 IX samoloty Luftwaffe bombardowały Ostrów, Małkinie, Komorowo. 6 IX przełamano polską obronę pod Różanem. Droga na Ostrów Mazowiecką stała otworem dla kolumn nieprzyjaciela. 8 IX wkroczyły do miasta oddziały 12 dywizji piechoty pod dowództwem gen. von Leyena i dywizji pancernej gen. Kampfa.

* Szkoła ta została przeniesiona z Warszawy do Ostrowi za karę bowiem jej kadra i słuchacze w czasie przewrotu majowego wystąpili przeciw J. Piłsudskiemu (przyj. aut.).

Z odsieczą obłożonemu miastu pośpieszył gen. Ludwik Kmicic-Skrzyński na czele oddziałów Podlaskiej Brygady Kawalerii. Część polskiej brygady zajęła o zmroku stację kolejową Komorowo. Jednakże główne siły nadeszły zbyt późno i walki o opanowanie miasta nie nawiązano.

W Ostrowi znajdowało się stanowisko dowodzenia dowódcy 3 Armii hitlerowskiej gen. art. G. Kücklera. 24 IX odbyło się tu spotkanie szefa sztabu 3 Armii, gen. mjr. von Böckmana z oficerem sztabu 8 Armii, pplk. Schniewindtem, w czasie którego uzgodniono współdziałanie obu armii w natarciu na Warszawę i Modlin. Znajdowało się także stanowisko dowódcy lotnictwa 3 Armii niemieckiej.

Od pierwszych dni okupacji w Ostrowi zapanował terror. Na początku września 1939 r. zamordowano kilkuset Żydów. 18 IX aresztowano Jana Radwańskiego, wiceprezesa oddziału powiatowego PZZ, zamordowanego następnie w 1941 r. w w Działdowie. 11 XI pod zarzutem spowodowania pożaru budynków mieszkalnych i gmachów użyteczności publicznej przy ul. 3 Maja (obecnie Świerczewskiego) rozstrzelano ok. 600 osób z ostrowskiej gminy żydowskiej. Pożar ten, jak się okazało, wznicił 9 XI jeden z agentów hitlerowskich w celach prowokacyjnych.

Pod względem administracyjnym włączono Ostrow, siedzibę starostwa powiatowego, do dystryktu warszawskiego w Generalnej Guberni. W pobliżu miasta przebiegała w latach 1939—41 linia demarkacyjna między Związkiem Radzieckim a III Rzeszą. W Ostrowi jako mieście nadgranicznym, umiejscowiono bardzo silny aparat policyjny, administracyjny i wojskowy.

22 VI 1941 r. z Ostrowi ruszyły dywizje hitlerowskie do napaści na Związek Radziecki. W tym samym dniu zaczęły ciągnąć przez miasto kolumny jeńców radzieckich doprowadzanych do stalagu 324 koło pobliskiej wsi Grądy. Drugi obóz, stalag 333, znajdował się w Komorowie. Ustalono, że na cmentarzach jeńческих spoczywają szczątki co najmniej 65 tys. osób zamordowanych w obu

Płyta pamiątkowa ku czci ofiar zamordowanych w Browarze — hitlerowskiej katedry w Ostrowi Mazowieckiej. Fot. E. Szynkielewski

stalagach. Trzeba jednak pamiętać, że ogólna liczba jeńców zamordowanych przez Wehrmacht w podostrowskich stalagach jest znacznie większa i sięga około 100 tys.

Ostrow była prężnym ośrodkiem konspiracji i ruchu oporu. Działały tu m. in. komórki Polskiej Organizacji Zbrojnej (POZ), Narodowej Organizacji Wojskowej (NOW), Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), a od 1942 r. Ośrodek Armii Krajowej Obszaru Warszawskiego, który należał do Obwodu pod kryptonimami *Oset* i *Pokost*. W ostrowskim obwodzie wydawano konspiracyjną gazetkę *Orzeł*.

Okupant hitlerowski nasilał eksterminację mieszkańców Ostrowi, a szczególnie

uczestników ruchu oporu. W dniach 9—10 IV 1941 r. gestapo aresztowało kilkunastu członków młodzieżowej grupy ZWZ, założonej w Miejskiej Szkole Handlowej. Masowe aresztowania nocne przeprowadzono 26—27 i 27—28 V 1942 r. O świcie 27 V rozstrzelano na ulicach miasta przywódców ostrowskiego podziemia: Franciszka Gawińskiego, Czesława Matysa i Feliksa Sierzana oraz łącznika POZ z Warszawy, Romana Pielaszko. Liczną grupę osób aresztowano w nocy z 14 na 15 VI a m.in. Maksymiliana Bańko i Stanisława Borowego.

Terrorem rozpoczął się rok 1943. Ofiarą masowego aresztowania w dniu 15 I padło ponad 100 osób, w tym duża grupa ostrowskiej inteligencji. Przez Pawiak na Majdanek deportowano m.in. Władysława Bereźnickiego, adwokata i Kazimierza Warchalskiego, dyrektora Gimnazjum, którzy zginęli w obozie.

Okupanci metodycznie nasilali z dnia na dzień akcję aresztowań, rozstrzeliwań, masowych deportacji do Oświęcimia i innych obozów koncentracyjnych. W odpowiedzi na terror, ruch oporu organizował akcje sabotażowe i bojowe. M.in. 1 V 1943 r. podłożono ładunek wybuchowy pod niemiecki Urząd Pracy (Arbeitsamt). 25 V 1943 r. zastrzelono w Ostrowi starostę powiatowego dra Reinholda Ekerta.

Po akcjach partyzanckich wzógł się terror. 140 zakładników z Ostrowi i okolicznych miejscowości rozstrzelano w Gutach Bujno. Wielu zamordowano w podziemiach Browaru i Czerwoniaka. Wielu wywieziono do obozów. M.in. 21 VII 1943 r. przywieziono do więzienia na Pawiaku z Ostrowi Mazowieckiej i Małkini 200 mężczyzn i 21 kobiet aresztowanych poprzedniego dnia. Mieszkańcy Ostrowi nieśli pomoc materialną jeńcom radzieckim więzionym w Grądach i Komorowie. Udzielali jej rannym partyzantom. Należy tu wymienić niezwykle ofiarnego działacza ostrowskiej konspiracji doktora Zygmunta Rytle, dyrektora Szpitala Powiatowego. Nauczyciele ostrowscy brali udział w tajnym nauczaniu.

W drugiej połowie sierpnia 1944 r. zaczęły się zbliżać do Międzyrzecza Łomżyńskiego wojska radzieckie w ramach operacji białoruskiej. Z chwilą zbliżania się korpusów radzieckich do Ostrowi specjalne oddziały niemieckie rozpoczęły celową akcję podpalania miasta. Spalono Śródmieście, gmach Starostwa Powiatowego, Urzędu Skarbowego, dwie szkoły podstawowe, browar, dworzec kolejowy, domy otaczające rynek, nasycalnię kolejową, koszarę w pobliskim Komorowie. Wyszadzano w powietrze elektrownię miejską i wiadukt, zdewastowano ratusz. Pod gmach gimnazjum podłożono minę zegarową, która wybuchła dopiero po opuszczeniu miasta przez okupanta. Zniszczono sieć telefoniczną, oświetleniową i wodociagową. Wywieziono wiele urządzeń przemysłowych.

Okupant hitlerowski zadał ciężki cios mieszkańcom Ostrowi. Polityka eksterminacyjna pochłonęła 7—8 tys. osób. Liczba ludności zmniejszyła się z 18 528 w 1939 r. do 9400 w 1945 r.

WYZWOLENIE I DZIEŃ DZISIEJSZY

Spod okupacji hitlerowskiej miasto zostało wyzwolone w ramach operacji 1 Frontu Białoruskiego dowodzonego przez marszałka Konstantego Rokossowskiego. 28 VIII 1944 r. o świcie 48 Armia gen. P. Romanienki rozpoczęła szturm i wyparła z miasta wojska 2 Armii niemieckiej gen. Weissa. W tym samym dniu 65 Armia radziecka gen. P. Batowa wyzwoliła pobliski Brok nad Bugiem.

Na zgłiszczach i ruinach wyludnionego miasta zaczęło powstawać nowe życie społeczno-polityczne i gospodarcze.

W pierwszych dniach września 1944 r. utworzono w Ostrowi komórkę Polskiej Partii Robotniczej, której trzon stanowili członkowie przedwojennej KPP, a m.in.: Paweł Baczkowski, Stanisław Bartosiewicz, Paweł Brzostek i Kazimierz Ugniewski. Powstał Komitet Powiatowy PPR z I sekretarzem Ludwikiem Bo-

Grupa oficerów Armii Radzieckiej, którzy brali udział w wyzwoleniu Ostrowi Mazowieckiej. Fot. E. Szynkielewski

bowskim, działaczem KPP z Kamieńczyka. Powstały instancje Polskiej Partii Socjalistycznej i Stronnictwa Ludowego (prezes Stanisław Sienicki, rolnik z Danilówki, pamiętnikarz chłopski) i Stronnictwa Demokratycznego (przewodniczący Władysław Małowańczyk, naczelnik Obwodowego Urzędu Pocztowo-Telekomunikacyjnego).

Założkiem administracji stał się Miejski Komitet Obywatelski, któremu w pierwszych dniach istnienia przewodniczył sędzia, Jan Walewski; 5 IX funkcję tę powierzono Leonowi Zdanowskiemu. 7 IX powołano Zarząd Miejski i Miejską Radę Narodową oraz wybrano burmistrza, którym został L. Zdanowski. Już 10 IX rozpoczęła pracę Szkoła Podstawowa Nr 1 im. T. Kościuszki, kierowana przez Romana Rubinkowskiego, późniejszego przewodniczącego MRN (od 6 VII 1945 r.), a wkrótce Biblioteka Miejska licząca pod koniec 1944 r. 2068 tomów i 300 czytelników.

Rozpoczął działalność pełnomocnik Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

do spraw przeprowadzenia reformy rolnej w pow. ostrowskim, którym został mianowany L. Bobowski; jego zastępcą był Roman Bieniak, skarbnik ZP SL. 21 IX przystąpiono do parcelacji Zalesia, jednego z największych majątków obszarowych (powierzchnia 754 ha) w pow. ostrowskim. Upragnioną ziemię otrzymało 92 robotników rolnych oraz biedni chłopci.

8 X zorganizowano Powiatową Radę Narodową pod przewodnictwem Józefa Narewskiego; starostą powiatowym został Stanisław Rogowski.

Przed władzami miejskimi i powiatowymi stało wiele trudnych do rozwiązania problemów, jak aprowizacja, zatrudnienie, stan sanitarny. Miasto pozbawione było światła elektrycznego i opału. W pokonywaniu trudności wydatną pomoc władzom miejskim i mieszkańcom okazywała Wojskowa Komenda Miasta z jej komendantem płk. Wierchogładem.

Mimo rozlicznych trudności uruchomiono miejską kuchnię publiczną wydającą bezpłatnie obiady. Ze skąpego budżetu

miejskiego wyasygnowano znaczne sumy na pomoc dla ludności. Ożywioną działalność rozpoczął Zarząd Powiatowy PCK, któremu Miejska Rada przyznała 10 tys. zł na zakup bielizny i łóżek.

3 XI architekt powiatowy, inż. Hepke, przedłożył Zarządowi Miejskiemu i Miejskiej Radzie Narodowej plan rozbudowy miasta. Dla jego realizacji Zarząd Miejski przydzielił z lasu komunalnego surowiec drzewny i powołał komisję techniczno-budowlaną.

Powojenny start miasta utrudniała linia frontu przebiegająca wzdłuż Narwi. Próbowano paraliżować go reakcyjne podziemie. W powiecie działało ponad 20 band, między innymi *Ponurego*, *Sona*, *Mieczysława*, *Młota*, które wypowiedziały

walkę władzy ludowej. Ostrowi była objęta działaniem głównie WiN (*Wolność i Niepodległość*), znaczne wpływy miało tu także NZW (*Narodowe Zjednoczenie Wojskowe*). Reakcja ożywiła swoją działalność po ofensywie styczniowej w 1945 r., kiedy teren powiatu ostrowskiego opuścili frontowe jednostki Armii Radzieckiej.

Np. 24 III 1945 r. na szosie w pobliżu Ostrowi Mazowieckiej wywiązała się walka między funkcjonariuszami Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (PUBP) z Zambrowa wspomaganymi przez żołnierzy radzieckich, a silną liczebnie i technicznie bandą. W starciu poległo siedmiu żołnierzy radzieckich i pięciu funkcjonariuszy polskich. Bandyci usiłowali spalić zwłoki poległych przez podłożenie wiązek słomy oblanых benzyną.

24 V zamordowano sekretarza PPR w Ostrowi Mazowieckiej Jana Stelmaszczyka.

31 V 12-osobowy oddział przebrany w mundury Wojska Polskiego napadł na posterunek SOK (Straż Ochrony Kolei) w Ostrowi Mazowieckiej i rozbił jego załogę.

3 VII banda licząca 10 osób napadła na Narodowy Bank Polski w Ostrowi i zrabowała 35 tys. zł.

19 VII zamordowano w Wąsewie Tomasz Babicz, zastępcę dowódcy plutonu operacyjnego Komendy Powiatowej MO w Ostrowi Mazowieckiej.

18 XII zamordowano Czesława Zawadzkiego, funkcjonariusza KP MO w Ostrowi Mazowieckiej.

9 VI 1946 r. oddział bandycki dokonał napadu na stację kolejową w Ostrowi Mazowieckiej i zrabował kilkadziesiąt tysięcy złotych.

Obwód WiN w Ostrowi Mazowieckiej został rozbity w okresie od czerwca do listopada 1946 r. Zlikwidowano również bandy *Ponurego* i *Przelotnego*.

19 I 1947 r. odbyły się wybory do Sejmu Ustawodawczego, poprzedzone referendum ludowym w marcu 1946 r. Większość mieszkańców Ostrowi oddała swe głosy na listę Bloku Demokratycznego.

Po wyborach życie społeczno-polityczne

Pomnik Bohaterów Ziemi Ostrowskiej. Fot. E. Szynkielewski

uległo znacznej stabilizacji. Zniszczone miasto zostało objęte planem zagospodarowania przestrzennego obejmującym odbudowę, przebudowę i rozbudowę Ostrowi zgodnie z prognoząmi demograficznymi, strukturą społeczno-ekonomiczną i wymaganiami urbanistycznymi. W planie tym, opracowanym przez Wojewódzką Pracownię Urbanistyczną w Warszawie, zatwierdzonym w 1959 r. przez Prezydium Warszawskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej, zachowano historyczny układ miasta wprowadzając doń szerokie przestrzenie z zielenią jako elementem dekoracyjnym, wysokie budownictwo, wznoszenie obiektów przemysłowych, osiedli mieszkaniowych, gmachów użyteczności publicznej, przebudowę ulic.

Wydarzeniem wielkiego formatu w życiu politycznym Ostrowi Mazowieckiej i powiatu w okresie powojennym były uroczystości żałobne ku czci tysięcy żołnierzy Armii Radzieckiej zamordowanych w stalagach 324 i 333, utworzonych koło Ostrowi, oraz rozstrzelanych na polach Gut Bujno. 14 IX 1947 r. odsłonięto tablicę pamiątkową na cmentarzu koło wsi Grądy i wmurowano akt erekcyjny pod budowę pomnika. W uroczystościach wzięli udział liczni członkowie korpusu dyplomatycznego, a wśród nich ambasador ZSRR w Polsce, Lebediew.

W 1954 r., podczas reformy podziału administracyjnego (zniesienie gmin, utworzenie nowych gromad), nastąpiły zmiany granic Ostrowi Mazowieckiej. Z obszaru tego miasta wyłączono miejscowości wiejskie włączone doń w okresie międzywojennym, a mianowicie: Dudy, Kacpury, Kuskowizne, Pleńki, Sagaje i Ugniewo, które włączono do nowo utworzonej gromady Biel (wieś położona przy trasie szosowej i kolejowej Ostrów Mazowiecka-Małkinia), oraz Grabownicę Nową i Grabownicę Starą, które weszły w skład nowo utworzonej gromady Nagoszewo (wieś w pobliżu Ostrowi, przy szosie warszawskiej, miejsce bitwy stoczonej 3 VI 1863 r., pomnik).

1 III 1962 r. uruchomiono w ramach de-

glomeracji na przedmieściu Ostrowi, w Komorowie, filię Warszawskich Zakładów Radiowych zatrudniającą około 500 osób. W 1969 r. rozpoczęły produkcję przy ul. Lubiejewskiej Warszawskie Zakłady Maszyn Budowlanych im. L. Waryńskiego, zatrudniające ok. 1000 pracowników.

W latach 1957—69 wybudowano 23 bloki mieszkalne i ok. 100 budynków jednorodzinnych. W tym samym okresie przybyło 2241 mieszkańców. Został zahamowany odpływ ludności z miasta, który w latach 1949—50 i 1955—56 objął 3600 osób.

W okresie powojennym wybudowano także wiele budynków użyteczności publicznej. Z kronikarskiego obowiązku wymienimy gmachy wzniesione w poszczególnych latach.

Rok 1955 — Szkoła Podstawowa Nr 1, Powiatowa Lecznica Zwierząt, Rejon Eksploatacji Dróg Publicznych, 1957 — Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna, 1961 — Szkoła Podstawowa Nr 4 (Pomnik Tysiąclecia), Przychodnia Obwodowa, Technikum Ekonomiczne, 1962 — Gminna Spółdzielnia *Samopomoc Chłopska*, Szpital Powiatowy, Przystanek PKP, 1966 — Technikum Elektryczne (Pomnik Tysiąclecia), Spółdzielczy Dom Handlowy, 1967 — sala sportowa przy Technikum Elektrycznym, Sąd Powiatowy, 1968 — Dom Rzemiosła, biuro wiec Ostrowskiego Przedsiębiorstwa Budowlanego, 1969 — sala teatralna w gmachu Ochotniczej Straży Pożarnej (przebudowa i adaptacja), 1972 — Obwodowy Urząd Pocztoowo-Telekomunikacyjny (z telefoniczną centralą automatyczną).

Plan kierunkowy przewiduje m.in. dalszą rozbudowę ostrowskiego węzła komunikacyjnego. Zostanie wybudowany dworzec PKS i obwodnica okalająca Ostrów Mazowiecką. Obwodnicą pobiegnie w przyszłości trasa E12. Obecny odcinek trasy przechodzący przez miasto będzie miał znaczenie wyłącznie lokalne i zostanie przystosowany do potrzeb komunikacji miejskiej.

Ostrów Mazowiecka będzie się rozwijać jako powiatowy ośrodek administracyjny w kurpiowskim podre-

Nowe budownictwo przy ul. Karola Świerczewskiego. Fot. E. Szynkielewski

gionie gospodarczym. Według prognozy demograficznej w 1985 r. miasto liczyć będzie 30 tys. mieszkańców. Z braku zasobów wody nie przewiduje się lokalizacji większych zakładów przemysłowych. Natomiast dużym ośrodkiem przemysłowym będzie pobliska Małkinia, która w 1985 r. ma osiągnąć 20 tys. mieszkańców wobec niecałych 3 tys. w 1969 r. Odległy o 12 km Brok, będzie się rozwijał jako ośrodek wypoczynku o znaczeniu wojewódzkim. Miejscowości te zaczynają tworzyć swego rodzaju Trójmiasto Międzyrzecza Łomżyńskiego o funkcjach administracyjno-przemysłowo-rekreacyjnych.

Wspomnijmy jeszcze o niektórych wydarzeniach politycznych ostatniego okresu, mających wielki wpływ na integrację mieszkańców Ostrowi. W latach 1960—66 miasto brało aktywny udział w obchodach tysiąclecia państwa polskiego zainaugurowanych 6 III 1960 r. Przebiegały one pod znakiem porządkowania miasta w czynach społecznych, realizacji planowanych zadań gospodarczych, ożywienia działalności kulturalno-

-oświatowej i sportowo-turystycznej, popularyzacji wiedzy o dziejach miasta, upamiętniania miejsc walk i męczeństwa.

Charakter millenijny nadawano imprezom politycznym organizowanym z okazji Święta Odrodzenia, 1 Maja, rocznicy Rewolucji Październikowej, napaści hitlerowskiej na Polskę, zwycięstwa nad faszyzmem. Na ożywienie polityczne w Ostrowi znaczny wpływ wywarły obchody Roku Ziemi Mazowieckiej, dwudziestej rocznicy powstania Polskiej Partii Robotniczej, setnej rocznicy powstania styczniowego, dwudziestolecia PRL, 530 lat nadania praw miejskich Ostrowi Mazowieckiej. Wszystkie imprezy cieszyły się ogromną frekwencją.

W okresie obchodów tysiąclecia powstało w Ostrowi w 1962 r. Towarzystwo Miłośników Ziemi Ostrowskiej, pierwsze w dziejach miasta stowarzyszenie regionalne.

Podsumowanie obchodów odbyło się na sesji Powiatowego Komitetu Frontu Jed-

ności Narodu w dniu 21 XII 1966 r. W czasie uroczystości wręczono Odznaki Tyśiąclecia dla TMZO i Komendy Hufca ZHP.

1 IV 1969 r. odbyły się wybory do Sejmu V Kadencji i rad narodowych. Ostrow Mazowiecka należała do Okręgu Wyborczego Nr 69 obejmującego powiaty: ostrołęcki, makowski, ostrowski, przasnyski i wyszkowski. Na posłów do Sejmu PRL z tego okręgu wybrano: Edwarda Babiucha członka Komitetu Centralnego, kierownika Wydziału Organizacyjnego KC PZPR (sekretarza Warszawskiego Komitetu Wojewódzkiego PZPR), Feliksa Starca — członka sekretariatu Naczelnego Komitetu ZSL, redaktora naczelnego *Zielonego Sztandaru*, Kamilę Kurowską — nauczycielkę szkoły podstawowej w Drążdzewie (pow. makowski), Stanisława Czudowskiego, nadleśniczego Nadleśnictwa Państwowego w Jeglu (pow. wyszkowski), Stanisława Ceberka — rolnika, przewodniczącego Gminnej Rady Narodowej w Wykrocie (pow. ostrołęcki).

Z wyborami do Sejmu zbiegły się obchody ćwierćwiecza władzy ludowej, 25 rocznicy wyzwolenia Ostrowi spod okupacji hitlerowskiej i 30 rocznicy napaści Niemiec hitlerowskich na Polskę.

INWENTARYZACJA

OSTROWI MAZOWIECKIEJ — 1969 r.

Powierzchnia miasta wynosi 3748 ha. Budynków mieszkalnych jest 2166, w tym: 163 państwowe, spółdzielcze i zakładowe, 2003 prywatne. W mieście znajduje się 100 przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych zatrudniających 5598 osób (w tym 1765 kobiet). Zakładów usługowych jest 219 (w tym 176 prywatnych warsztatów rzemieślniczych), punktów sprzedaży detalicznej 114, zakładów gastronomicznych 3. W Ostrowi są 4 szkoły podstawowe (2755 uczniów), 4 szkoły średnie (2169 uczniów), 4 przedszkola (300 dzieci), żłobek miejski (42 miejsca). W mieście jest Przychodnia Obwodowa z 4 gabinetami, 20 poradni specjalistycznych, Szpital Powiatowy (210 łó-

żek). Kino stałe *Ostrowia* ma 214 miejsc. W Powiatowej i Miejskiej Bibliotece Publicznej jest 32 tys. tomów (2 tys. czytelników). Ponadto są 3 świetlice przyzakładowe. Sala teatralna liczy 320 miejsc.

ROZWÓJ LUDNOŚCI OSTROWI

1561 — ok.	2500	1921 —	13 425
1676 —	500	1927 —	16 225
1785 —	1105	1931 —	17 803
1810 —	1376	1939 —	18 528
1820 —	1705	1945 —	9 400
1825 —	1762	1946 —	12 304
1860 —	4119	1949 —	13 700
1861 —	3989	1950 —	11 441
1872 —	6276	1955 —	13 014
1855 —	7 800	1956 —	11 656
1897 —	9 785	1957 —	12 150
1900 —	10 500	1960 —	13 200
1910 —	12 814	1969 —	14 391

PAMIĄTKI HISTORII I NIEKTÓRE BUDOWLE

Dawna PLEBANIA drewniana, ul. Gen. K. Świerczewskiego, zbudowana ok. 1820 r. Miejsce sanitarnego punktu powstańczego zorganizowanego potajemnie zimą 1863 r. przez ks. Floriana Jastrzębskiego, wikariusza parafii ostrowskiej. W marcu tegoż roku lekarze-powstańcy amputowali tu obie ręce Ludomirowi Benedyktowiczowi, późniejszemu znanemu malarzowi bez rąk, ciężko rannemu 14 III 1863 r. pod Feliksowem koło Broku podczas potyczki zwiadu powstańczego z sotnią Kozaków.

KRZYŻ POWSTAŃCÓW 1863 r., u zbiegu ul. Ostrołęckiej i Elizy Orzeszkowej. Wystawiony w 1882 r. w pobliżu dawnego miejsca egzekucji za *rogatką ostrołęcką*, gdzie wykonywano wyroki śmierci przez powieszenie na uczestnikach powstania styczniowego i osobach udzielających pomocy powstańcom. 5 I 1864 r. o godz. 11 zginął tu Feliks Ambrozieński, dróżnik na trakcie Ostrow-Ostrołęka, mieszkaniec wsi Jelonki, dymisjonowany żołnierz armii car-

skiej, żandarm narodowy, jeden z najaktywniejszych organizatorów pomocy dla powstańców w okolicach Ostrowi, uczestnik bitwy pod Stokiem. 4 III tegoż roku, również o godz. 11, powieszono za *rogatką ostrołęcką* Teofila Wądołkowskiego, stolara z Ostrowi, żandarma powstańczego, a następnie strzelca oddziału, aresztowanego w grudniu 1863 r. w pobliskiej wsi Grądy. W tym samym dniu zginął na szubienicy Józef Mróz, szynkarz ze wsi Jelonki.

KRZYŻ POWSTAŃCÓW 1863 r., przy zbiegu ul. Warszawskiej i ul. 63 Roku, odsłonięty w 1899 r. dla upamiętnienia niektórych wydarzeń lokalnych z okresu powstania styczniowego. W ostatnich dniach kwietnia 1863 r. doszło w pobliżu tego miejsca do potyczki między rekonesansowym oddziałem powstańczym uzbrojonym w kosy, a oddziałem carskim, który patrolował trakt Ostrow — Wyszaków. Epilog starcia rozegrał się na tzw. *Pracach* (dawne przedmieście Ostrowi), gdzie Polacy rozbili patrol kozacki. W walce wyróżnili się bohaterską postawą chłopci i rzemieślnicy z Ostrowi, Broku i Nagoszewa.

W pobliżu krzyża, po drugiej stronie szosy warszawskiej, gdzie w dawnych czasach stał dwór książęcy, znajdowało się miejsce straceń, zlokalizowane przy nie istniejącej już *Dróźnie Nagoszewskiej*, która biegła od traktu różańskiego. W lecie 1864 r. rozstrzelano tu Bonifacego Bielickiego, podoficera armii carskiej, który współpracował z powstańcami. W bliżej nie znanym okresie tegoż roku zginęło tu kilku akademików. Sądzić należy, iż byli to słuchacze Zakładu Praktyczno-Leśnego w Feliksowie koło Broku, którym kierował Wojciech Jastrzębowski, znany patriota i krajoznawca.

Po powstaniu styczniowym postawiono na dawnym miejscu egzekucji (niewielkie wzniesienie) krzyż drewniany, który w 1899 r. wykopano i zastąpiono krzyżem żelaznym osadzonym w kamieniu, przeniesionym na dzisiejsze miejsce przy dawnym trakcie brokowskim. W następnych latach ostrowski odcinek drogi nazwano ul. 63 Roku. Natomiast na pagórku wzniesiono budynek Starostwa Powiatowego, zniszczo-

ny w 1944 r. Po wyzwoleniu założono na tym terenie ogródek jordanowski.

DĄB WOLNOŚCI posadzony w 1919 r. na placu Wolności (skwer między kościołem a gmachem licealnym) w pierwszą rocznicę odzyskania niepodległości. Wokół drzewa stylizowany murek o kształcie herbu Ostrowi Mazowieckiej, zaprojektowany i wykonany przez Leona Winogradowa w okresie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego (1961).

BOISKO Liceum Ogólnokształcącego, obecnie stadion sportowy przy ul. Szkolnej. Miejsce, w którym hitlerowcy rozstrzelali w dniu 8 (lub 10) IX 1939 r. kilkuset ostrowskich Żydów.

LAS po prawej stronie szosy Ostrow Maz. — Warszawa. W dniu 11 XI 1939 r. hitlerowcy rozstrzelali tu ok. 600 Żydów z Ostrowi. Egzekucji dokonano w pobliżu zagrody Leokadii Blicharskiej (obecnie ul. Warszawska 44).

CZERWONIAK, kamienica przy ul. Jatkowej (obecnie Pocztowej). W latach okupacji hitlerowskiej utworzono tu więzienie policyjne, w którym przetrzymywano i kатовano Polaków aresztowanych przez żandarmerię i gestapo. Stąd doprowadzono na badania do *Browaru* (patrz niżej), wywożono na pola egzekucji (m.in. do Gut Bujno), deportowano na Pawiak.

W latach powojennych elewację koloru czerwonego, od której przyjęła się nazwa Czerwoniaka, zmieniono na kolor szary.

CMENTARZ 41 tys. żołnierzy radzieckich zamordowanych w 1941 r. w byłym stalagu 324 — Ostrow Mazowiecka, który zlokalizowano koło wsi Grądy (ok. 8 km na zachód od miasta w kierunku Różana). Cmentarz odsłonięty 14 IX 1947 r. położony jest ok. 1 km od szosy różańskiej (na południe), w młodym sosnowym lesie. Na cmentarzu OBELISK i TABLICA odsłonięta 22 XI 1962 r.

W stalagu 324 więziono m.in. gen. Karbyszewa, któremu pośmiertnie nadano tytuł Bohatera Związku Radzieckiego i Włodzimierza Diegtiariewa, bohatera książki Igora Newerlego pt. *Chłopiec z Sałskich Stepów*.

LAS PAMIĘCI (uroczysko *Poligon*) zasadzony w latach 1959—61 na terenach byłego stalagu 324 koło wsi Grądy, złożony z sosny z domieszką drzew liściastych. Panujący tu gatunek sosny upamiętnia jeńców radzieckich zamordowanych w stalagu, brzoza — tęsknotę za ojczyzną i domem rodzinnym, dąb — ruch oporu, nieugiętą postawę jeńców i trwanie, topola — pomoc ludności polskiej. Uroczysko to leży na obszarze Nadleśnictwa Państwowego Ostrów Mazowiecka.

POMNIK ku czci żołnierzy radzieckich zamordowanych w byłym stalagu 333 — Ostrów Mazowiecki, odsłonięty 21 XI 1961 r. na CMENTARZU 24 tys. ofiar hitlerowskiego terroru (obecnie Komorowo — Bagno) ok. 4,5 km na północ od miasta, po prawej stronie szosy różańskiej. Obóz był utworzony na terenie koszar 18 pułku artylerii lekkiej.

POMNIK-SZKOŁA. Gmach Szkoły Podstawowej Nr 1 im. Tadeusza Kościuszki, ul. Partyzantów, przekazany młodzieży 1 IX 1955 r. Budowlę wzniesiono na miejscu *Browaru*, położonego przy dawnej ul. Starobrokovskiej, w którym w latach okupacji hitlerowskiej znajdowała się siedziba komendantury gestapo. Było to miejsce męczeńskiej śmierci setek Polaków, aresztowanych za udział w ruchu oporu oraz udzielenie pomocy uciekinierom radzieckim z obozu w Grądach i Komorowie, jak również przechowywanie Żydów. W *Browarze* zostali zamordowani m.in.: Aleksander Błachnio, gajowy z gajówki Nowiny Nadleśnictwa Brok (13 I 1943 r.); Józef Jachna, rolnik, sołtys wsi Dudowizna koło Poręby (j.w.); Piotr Mroczkowski, murarz z Komorowa, członek AK (1—2 IX 1943 r.); Stanisław Bartzak *Maks*, st. sierż. Szkoły Podchorążych Piechoty w Komorowie, szef patroli likwidacyjnych i instruktor szkolenia Obwodu AK — Ostrów Mazowiecka (w październiku 1943 r.); Czesław Bobrowicz, sekretarz Nadleśnictwa Wiśniewo (Puszcza Biała), członek AK (9 XI 1943 r.); Wacław Karwowski *Czarny*, uczeń zegarmistrzowski z Ostrowi Mazowieckiej, żołnierz plutonu łączności AK

(w lutym 1944 r.); Jadwiga Długoborska, właścicielka hotelu z Ostrowi Mazowieckiej, który był miejscem kontaktowania się partyzantów (w lecie 1944 r.); Cecylia Warchalska, nauczycielka, żona dyrektora Gimnazjum (j.w.). Pełna liczba zamordowanych w *Browarze* nie jest dotychczas ustalona.

Obok gmachu szkolnego PŁYTA pamiątkowa odsłonięta 1 IX 1955 r.

OSTROWSKA NIKE — pomnik Bohaterów Ziemi Ostrowskiej znajdujący się na skwerze przy zbiegu ul. Świerczewskiego i ul. Jagiellońskiej. Został on wzniesiony staraniem Społecznego Komitetu Budowy pod przewodnictwem Leona Winogradowa dzięki ofiarności społeczeństwa ziemi ostrowskiej. Odsłonięcie pomnika nastąpiło 22 VII 1960 r. Sześciometrowej wysokości rzeźba figuralna o kształcie kobiety wykuta jest w kamieniu sztyrlowickim według projektu artysty-rzeźbiarza Karola Tchorka, urodzonego w Ostrowi Mazowieckiej.

Nad głową Nike znajdują się litery PW — symbol Polski Walczącej, zaś na cokole dwustronny napis wykuty w płytach z kamienia szlifowanego stwierdzający, że pomnik wzniesiono w okresie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego dla uczczenia pamięci synów i córek powiatu ostrowsko-mazowieckiego poległych i zamordowanych w walce z okupantem hitlerowskim.

PŁYTA PAMIĄTKOWA na gmachu Liceum Ogólnokształcącego, ul. Kościuszki 7, odsłonięta wiosną 1945 r. Na płycie wykuto nazwiska wychowawców i wychowanków zamordowanych przez okupanta hitlerowskiego w latach 1939—44.

TABLICA na gmachu Ochotniczej Straży Pożarnej, ul. Teatralna, odsłonięta w lipcu 1958 r., w 75-lecie ostrowskiej OSP, dla uczczenia pamięci strażaków zamordowanych przez hitlerowskiego okupanta. Na tablicy widnieją nazwiska ofiar terroru.

PŁYTA na gmachu Komendy Powiatowej Milicji Obywatelskiej, ul. Dzierżyńskiego, odsłonięta w październiku 1960 r.

dla upamiętnienia funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej i Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego poległych w walce o utrwalenie władzy ludowej na ziemi ostrowskiej. Na płycie znajdują się nazwiska 27 poległych.

PLYTA PAMIĄTKOWA odsłonięta 1 IX 1965 r. na mogile żołnierzy polskich, którzy polegali w 1939 r. w okolicach Ostrowi Mazowieckiej (miejscowy cmentarz).

TABLICA na wspólnej mogile (miejscowy cmentarz) partyzantów, którzy zginęli w bitwie pod Pecynką (Puszcza Biała) 31 VIII 1944 r. stoczonej w hitlerowskim okrążeniu przez zdekompletowany III batalion 13 pułku piechoty AK (odsłonięta 31 VIII 1965 r.). Na mogile stylizowane litery PW — symbol Polski Walczącej oraz nazwiska poległych partyzantów. Projekt i wykonanie Leona Winogradowa, ostrowskiego plastyka-amatora.

KOŚCIÓŁ neogotycki wybudowany w latach 1885—93 z dobrowolnych składek społeczeństwa ostrowskiego według planu architekta F. Nowickiego, za proboszcza ks. Adama Prus-Jarnutowskiego, prałata kapituły pułtuskiej. Konsekrowany w 1894 r. przez ks. M. Nowodworskiego, biskupa płockiego. Trzynawowy, dwuwieżowy. W ołtarzu głównym jest rzeźba Wniebowzię-

cia Matki Boskiej wykonana przez snycerza Bogaczyka. W ołtarzach bocznych obrazy: Matki Boskiej Różańcowej z przełomu XVII—XVIII w. i św. Mikołaja. Kościół został zniszczony w 1944 r. podczas działań wojennych. Odbudowany w latach 1945 i 1955—56. 17 I 1955 r. siła huraganu zerwała dach na kościele. W latach 1957—58 wstawiono w okna witraże i polichromowano kościół.

GMACH Oddziału Narodowego Banku Polskiego, dawniej Bank Ludowy, wybudowany w 1926 r. według projektu architekta Władysława Muzolfa, ul. Świerczewskiego (dawniej 3 Maja) i ul. 1 Maja (dawniej Marcina Mieszka). Ozdobą budowli są stylizowane na wzór grecki kolumny.

RATUSZ MIEJSKI, Plac Marchlewskiego, dawny plac Anny Mazowieckiej. Wzniesiony w 1927 r. według projektu Stefana Zwolanowskiego, architekta Ostrowi Mazowieckiej, za burmistrza Ludwika Mieczkowskiego. Budowla nawiązuje do tradycji pałaców barokowych. Ma wieżę i cztery alkierze. W latach 1939—44 w podziemiach ratusza więziono ofiary hitlerowskiego terroru. Zniszczony przez okupanta w 1944 r. Odbudowany po działaniach wojennych z pominięciem pierwotnej architektury wieży, alkierzy i wystroju wnętrz.

BIBLIOGRAFIA

I. Materiały rękopiśmienne

Bartniczek M.: *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej od czasów najdawniejszych do 1964 r.* Referat wygłoszony 20 III 1964 r. na uroczystej sesji Miejskiej Rady Narodowej poświęconej 530 rocznicy nadania praw miejskich, Ostrow Maz. 1964.

Kaczmarczyk D.: *Ostrow Mazowiecka. Katalog zabytków sztuki powiatu ostrowskiego, woj. warszawskiego.* Instytut Sztuki PAN, Warszawa [b.r.].

Sarnowski K.: *Monograficzny zarys rozwoju ruchu ludowego w powiecie Ostrow Mazowiecka.* 1964, s. 50 i in.

Zakrzewski A.: *Ostrow Mazowiecka. Szkic monograficzny.* Warszawa 1964.

Zakrzewski J.: *Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej.* Zebrał A. Zakrzewski, Warszawa 1962.

Żaboklicka A.: *Materiały do dziejów Ostrowi Mazowieckiej.* Maszynopis przygotowany w Instytucie Historii PAN dla Cechu Rzemiosł Różnych w Ostrowi Mazowieckiej, Warszawa [b.r.].

Sprawozdanie z działalności Miejskiej Rady Narodowej w Ostrowi Mazowieckiej (30 V 1965—31 V 1969). Ostrow Maz. 1969.

II. Źródła drukowane

Gawarecki W.: *Przywileje, nadania, swobody przez królów polskich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego.* Warszawa 1828, s. 154.

Kalabiński St., Tych F.: *Walka chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907 t. I—IV.* Warszawa 1958—1961, skorowidz.

Akta Powstania Kościuszki t. I—III, Kraków 1918 — Wrocław 1955, skorowidz.

Lustracje województwa mazowieckiego 1965 cz. II. Wyd. I. Gieysztorowa, A. Zaboklicka, Warszawa 1968, s. 171.

Lustracje województwa mazowieckiego 1617—1620 cz. I. Wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1968, s. 141.

Ob ubijstwie Niemcami sowieckich wojenno-pliennych w rajonie goroda Ostrow Mazowieckij w Polsce. „Prawda” nr 239, 1947.

Obrona Warszawy w 1939 r. Wybór dokumentów wojskowych. Zebrał i oprac. M. Cieplewicz, Warszawa 1968, skorowidz.

Program wyborczy Powiatowego Komitetu Frontu Jedności Narodu w Ostrowi Mazowieckiej za lata: 1954, 1958, 1961, 1965, 1969.

III. Opracowania

Baliński M., Lipiński T.: Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana t. I, Warszawa 1843, s. 553—555.

Bartniczak M.: Bibliografia m. Ostrowi Mazowieckiej. Towarzystwo Miłośników Ziemi Ostrowskiej, Ostrow Maz. 1964.

Dolata B.: Wyzwolenie Polski 1944—45. Warszawa 1966, s. 431.

Gieysztorowa I., Łukasiewicz J., Zahorski A.: Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526—1914. Warszawa 1968, skorowidz.

Karbowska Wł.: Zygmunt Padlewski (1835—1863). Warszawa 1969, skorowidz.

Kowecki J.: Pospolite ruszenie w insurekcji 1794 r. Warszawa 1963, s. 211—217.

Krukowski A.: Lotnictwo polskie w 1939 roku. Warszawa 1962, s. 202, 269, 272.

Morawski K.: Andrzej Patrycy Nidecki (1522—1572) cz. I, Kraków 1884, s. 158, 160, 176, 188.

Ostrzycki B.: Ostrow Łomżyński. Monografia publicystyczna. Warszawa 1966.

Pazyra St.: Geneza i rozwój miast mazowieckich. Warszawa 1959, skorowidz.

Skalkowski A.: Z dziejów insurekcji 1794. Warszawa 1926, s. 37—148.

Sobczak K.: Operacja mazowiecko-mazurska 1944—1945. Warszawa 1967, skorowidz.

Tymieniecki K.: Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich. Warszawa 1921, s. 32—85.

Wolff A.: Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370—1526. Wrocław 1962, skorowidz.

Wołoszyn Wł.: Na warszawskim kierunku operacyjnym. Działania 1 Frontu Białoruskiego i 1 Armii WP (18 VII—23 IX 1944). Warszawa 1964, s. 91.

Zierhoffer K.: Nazwy miejscowe północnego Mazowsza. Wrocław 1957, s. 288—289.

Księga pamiątkowa Gminy Żydowskiej miasta Ostrowi Mazowieckiej. Praca zbiorowa pod red. L. Margulisa, Tel-Awiv 1960.

Szlak bojowy Radzieckich Sił Zbrojnych. Warszawa 1962, s. 153.

W walce o utrwalenie władzy ludowej w Polsce 1944—1947. Warszawa 1967, skorowidz.

Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918—1963. Warszawa 1964, s. 91.

IV. Artykuły

Barłoszek P.: Rzut historyczny rozwoju Szkoły Podchorążych Piechoty. „Rzeczpospolita Podchorążacka” — jednodniówka, Komorowa k. Ostrowi Maz. 1938, s. 62—64.

Bartniczak M.: Bitwa pod Nagoszewem. „Rocznik Mazowiecki” t. IV, 1972, s. 157—216.

Bartniczak M.: Bitwa pod Stokiem. „Nauczyciel Krajoznawca na Mazowszu” t. IV, Warszawa 1964, s. 14—24.

Bartniczak M.: 20 lat najnowszej historii powiatu ostrowsko-mazowieckiego. „5 Rzek” nr 3, 1964, s. 4—6.

Bartniczak M.: Grady oskarżają. „5 Rzek” nr 4, 1964, s. 7—9.

Bartniczak M.: O herbie miasta Ostrowi Mazowieckiej. „Ziemia Mazowiecka” nr 1, 1961, s. 33—35.

Bartniczak M.: Obóz jeniecki w Komorowie. „5 Rzek” nr 3, 1965, s. 5—7.

Bartniczak M.: Ostrow Mazowiecka czy Ostrowia Mazowiecka. „Ziemia Mazowiecka” nr 2, 1960, s. 41.

Bartniczak M.: Pokłosie obchodów Milenium Polonii w powiecie ostrowskim. „5 Rzek” nr 1, 1967, s. 11—12.

Bartniczak M.: Powstanie styczniowe 1863. [w:] IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich cz. II, Warszawa 1964, s. 266—274.

Bartniczak M.: W 530 rocznicę nadania praw miejskich Ostrowi Mazowieckiej. „5 Rzek” nr 2, 1964, s. 1—2.

Bartniczak M.: Współpraca PTTK z towarzystwami regionalnymi. „Ziemia” 1966, s. 39—43.

Bartniczak M.: Wydarzenia lat 1905—1906 w powiecie ostrowskim. [w:] Rewolucja 1905—1907 na Mazowszu i Podlasiu. Warszawa 1968, s. 185—189.

Bartniczak M.: Zbrodnie hitlerowskie. Kartka z dziejów powiatu ostrowsko-mazowieckiego podczas okupacji. „Mówią Wieki” nr 9, 1963, s. 20—22.

Berenstein T.: Deportacja i zagłada skupisk żydowskich w dystrykcie warszawskim. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” nr 1, 1952, s. 83—84.

Blum I.: Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej w latach 1945—1948. „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 2, 1959, s. 17.

Burszta J.: Znamiona bartne Puszczy Wyszowskiej. „Lud” t. XLI, 1954, s. 518—530.

Golebiowski-Gozdawa J.: Obszar Warszawski

- Armii Krajowej w okresie okupacji hitlerowskiej. „Życie i Myśl” nr 7–8, 1965, s. 32–35.
- Harusewicz J.: Polski słownik biograficzny t. XI, Wrocław 1961, s. 301–302.
- Jakobs St.: Mówią świadkowie zbrodni. „Nowa Wieś” nr 23, 1962, s. 4.
- Kempisty Z.: Partyzanci Puszczy Białej. „Za Wolność i Lud” nr 20, 1965, s. 9.
- Kryński A.: Objaśnienie nazwy miasta Ostrowi Mazowieckiej. „Poradnik Językowy” z. 6–7, 1925, s. 96–99.
- Majorkiewicz F.: Działania Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew” w kampanii wrześniowej 1939 r. „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 2, 1960, s. 236–237.
- Maleczyński K.: Bolesław IV. [w:] Polski słownik biograficzny t. II, Kraków 1936, s. 280–281.
- Nitsch K.: Mazowieckie miasto Ostrow. „Język Polski” z. 2, 1921, s. 61–62.
- Russocki St.: Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV–XV w. „Przegląd Historyczny” z. 2, 1964, s. 189–195.
- Russocki St.: Region Mazowiecki w Polsce średniowiecznej. „Przegląd Historyczny” z. 3, 1963, s. 388, 414.
- Russocki St.: Uwagi o polityce targowej książąt mazowieckich w XIV i XV w. „Przegląd Historyczny” z. 2, 1960, s. 282 i nast.
- Sobol B.: Zarys podstawowych zmian podziałów terytorialnych i administracyjnych w dziejach Mazowsza. „Ziemia Mazowiecka” nr 4, 1959, s. 7–17.
- Wiśniewski J.: Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w. Pamiętnik I Konferencji Nauk Historycznych w Białymstoku. „Acta Baltico-Slavica” t. I, 1964, s. 122.
- Wiśniewski J.: Rys dziejów osadnictwa na wschodnim Mazowszu. „Literatura Ludowa” nr 4–6, 1962, s. 11–21.
- Ostrow Mazowiecka. [w:] Miasta polskie w Tyśiącleciu t. II, Wrocław 1967, s. 494–495.
- Ostrow Mazowiecka. „Przebój” nr 4, 1931, s. 28–29.
- Ostrow Mazowiecka. [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego (...) t. VII, Warszawa 1886, s. 696–697.
- Ostrow Mazowiecka. [w:] Słownik geografii turystycznej Polski t. II, Warszawa 1959, s. 683–684.
- Ostrow Mazowiecka. „Życie Gospodarcze” nr 4, 1928, s. 25–26.
- W pierwszą rocznicę administracji polskiej. „Dziennik Urzędowy Starostwa Ostrowskiego” nr 20, 1919, s. 1–4.

V. Przewodniki, foldery, informatory

- Bartniczak M.: Ostrow Mazowiecka i okolice. Folder turystyczny. Ostrow Maz. 1967.
- Chludziński T., Żmudziński J.: Puszcza Kurpiowska. Przewodnik turystyczny. Warszawa 1966, s. 115–119.
- Orłowicz M.: Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim. Białystok 1937, s. 114–115, 117.
- Inwentaryzacja krajoznawcza województwa warszawskiego. Okręg Mazowiecki PTTK, Warszawa 1969, s. 77.